

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(450.367Gorica)"1914/1918"

Prejeto: 5. 8. 2011

Petra Svoltjšak

dr. zgod., docentka, znanstvena svetnica ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: petrasv@zrc-sazu.si

Gorica, prekleto in sveto mesto med dvema ognjema*

IZVLEČEK

Razprava obravnava življenje mesta Gorica v času 1. svetovne vojne. Mesto je bilo v središču bojev, med ognjenima črtama avstro-ogrške in italijanske vojske. Preplet zgodovinskih dogodkov v mestu je odražal kronologijo prve svetovne vojne in soške fronte ter notranjo dinamiko, ki je bila značilna za nacionalno mešano mesto na robu državnega ozemlja. Začetek vojne je prinesel izkušnjo mobilizacije, vračanje prvih ranjencev, aretacije, internacije in konfinacije. Po vzniku bojev na soški fronti maja 1915 je mestno prebivalstvo spoznalo izkušnjo begunstva, živelo je v pomanjkanju, s številnimi boleznimi ter povsod prežeči smrti. Po koncu bojev po 12. soški ofenzivi se je začela akcija obnove ter vračanja beguncev v domovino. Ob koncu vojne je oblast v mestu prevzel Pokrajinski odsek Narodnega sveta v Ljubljani, skrb za varnost pa (slovenski) 2. gorski strelski polk. Toda po premirju med Avstrijo in Italijo 3. novembra 1918 je mesto prevzela italijanska uprava in začelo se je obdobje novih težkih preizkušenj.

KLJUČNE BESEDE

Gorica, prva svetovna vojna, vsakdanje življenje, uprava, obnova

ABSTRACT

GORIZIA, A DAMNED AND SACRED CITY BETWEEN TWO FIRES

The discussion describes the life of the city of Gorizia during World War I. The city was positioned squarely between the lines of fire of the Austro-Hungarian and Italian armies. The set of historical events reflected the chronology of World War I and the Isonzo Front, as well as internal dynamics typical of a nationally mixed city situated on the margins of the state territory. The beginning of the war brought the experience of mobilisation, return of the first wounded soldiers, arrests, internments and confinements. When the Isonzo battles started in May 1915, the inhabitants of the city had their first refugee experience; they lived in straitened circumstances, defying numerous diseases and omnipresent death. After the end of the last, Twelfth Isonzo Battle began the restoration of the city and the return of the refugees to their homeland. At the end of the war the city came under the administration of the Provincial Department of the National Council in Ljubljana and security concerns were entrusted to the 2nd (Slovenian) Mountain Rifle Regiment. Nevertheless, in line with the armistice between Austria and Italy, the city ultimately came under Italian administration and marked the beginning of a period of new ordeals.

KEY WORDS

Gorizia, World War I, daily life, administration, restoration

* Razprava je bila prvič objavljena v angleškem jeziku pod naslovom Gorizia (Gorica), a Damned and Sacred City between Two Fires v *Studia Historica Slovenica. Humanities and Social Studies Review*, 11, 2011, str. 79–109.

Uvod

Kaj pomenijo mesto v vojni, rekonstrukcija življenja v vojni in izkušnje slovenskih mest v vojni? Po enem najbolj prodornih svetovnih kulturnih zgodovinarjev, razlagalcev in bralcev Vélike vojne Jayu Winterju predstavlja odločilen korak pri prestopanju pogosto že preživelega t. i. nacionalnega okvira, ki želi zlit ali stopiti zelo raznolike vojne izkušnje v eno in edinstveno, kar je zelo prefinjen način razlaganja vojne.¹ V tem primeru država (ali narod) prevzame vlogo vodenja vojne, kar je teoretično celo utemeljeno (npr. Italija vodi vojno proti Avstro-Ogrski), toda konkretno ima vojna izključno človeško dimenzijo – človek gre na vojno, človek vojno z dejanji in deli vzdržuje, jo oskrbuje, v njej zboli, preživi in umira ... Vojna je vsekakor bila najbolj izražena skozi kolektivno življenje na mikro ravni, npr. v skupnosti vojakov, delavcev v tovarnah orožja, bojujočih se ženskah v vrstah za kruh, vojnih sirot ... Skupnost tako predstavlja družbeno in geografsko celoto, katere pripadniki oblikujejo svoje vsakdanje življenje, sosesčina predstavlja izkušnjsko skupnost,² nacija/ država pa, po Benedictu Andersonu, imaginarno skupnost.³ In mesto je stičišče obeh, z virtualnim in otipljivim obstojem, vendar bližji sosesčini kot naciji/državi. Izraz skupnost je tako uporabljen za opis tega, kar so sodobniki živeli v različnih okoljih. Najboljša pot torej, da predremo kopreno te unitarne nacionalne izkušnje, je soočanje z dejanskostjo vsakdanjega življenja v mestih v vojni, ki jih je preplavila fizična realnost vpoklica, naraščanja cen, pomanjkanja, ter skušamo dojeti, kako se je s tem soočala urbana populacija; to je pot do razpoznavanja razkoraka med virtualnim in doživetim. Med vojno je bilo urbano (tudi nacionalno) življenje dominirano z mobilizacijo in vojnimi izgubami različnih vrst. Osnovna teza npr. J. Winterja, s katero se moremo strinjati, je, da je urbana zgodovina na najbolj temeljni način zaznamovana z mobilizacijo ter s pripadajočo tesnobo tistih, ki so ostali doma v skrbi za drage na fronti.⁴ Kot ugotavlja Winter, so bile prav izgube, neskončni sezname padlih, ranjenih, ujetih in pogrešanih temeljni dejavniki, ki je uravnaval utrip urbanih okolij v vojni. Deljeno gorje strelskih jarkov je nadalje zahtevalo delitev gorja doma. Novo stanje, nove življenjske okoliščine so zahtevale prilagajanje skupnosti, najprej na masovno mobilizacijo, posledično pa je bilo potrebno absorbirati še šok masovnih izgub. Morda je prav skrb za drage na fronti dejavnik, ki je bil skupen vsem ne glede na socialni izvor. Po adaptaciji na mobilizacijo in na nenehno skrb je drugi

dejavnik utripa predstavljal problem blagostanja, vprašanje zatočišča, dela, osnovnih življenjskih pogojev, preskrbe, kar je sprožilo novo hierarhijo urbane prebivalstva, ki se je pojavila po avgustu 1914.⁵ Vsak član skupnosti je moral doprinesiti delež k vojnemu naporu, toda delež tistih, ki niso preskrbovali fronte, ni mogel tekrovati s tistimi v uniformi, njihovih družin in tistih, ki so redno vzdrževali preskrbovalne poti. Prerazporeditev pravic in dolžnosti, nenamerna in z vojno pogojena prerazporeditev prihodkov v vojni in pojav jezika moralne presoje, ki je ločil npr. vojnega dobičkarja od preostalega ljudstva v vojni, izhajajo iz dejavnikov socialnih razmerij glede na vojno breme. Razplet gmotnih konfliktov v vojni je namreč le deloma odseval predvojne družbene stratifikacije. Medvojna organizacija dela, prihodkov in porabe je po eni strani povzela predvojne norme in postopke. Novost, ki jo je proizvedla vojna, je bil okvir deljenega trpljenja, izraženega na različne načine, začeni s fronto, kar se je razpredlo v vse kote civilnega življenja.

Takšen ali tolikšen okvir je ravno pravnji, morda v določenih elementih celo preozek za opis življenja v Gorici med prvo svetovno vojno. Morda bo poznavalce, srčne privrženice goriške zgodovine in sedanosti zmotilo, da v naslovu razprave o usodi tega (tudi) slovenskega mesta uporabljam izrazito italijansko, celo iredentistično izrazoslovje, kot so prekleta – *maledetta*, sveta – *santa* ali mučenica – *martire*, vendar če bomo zmogli preseči psihološko oviro, ki primorskim Slovencem ali Slovencem na Primorskem včasih in občasno omeji naša razmišljanja, ter se prepustili sliki in besedi neposrednih vojnih pričevalcev, se bomo morali strinjati, da je miselni lok med *svetim* in *prekletim* za Gorico v vihri Vélike vojne povsem upravičena in utemeljena umestitev. Zaradi svojega neslavnega slovesa je Gorica že med vojno postala muza pesniškega (anonimnega) protivojnega ustvarjanja, ki obenem z mirovniškim motivom razprošira psihološki lok med svetim in prekletim:

GORICA, TI SI PREKLETA (Gorizia tu sei maledetta)

*V jutru petega avgusta
je italijanska vojska krenila
proti Gorici in v oddaljene kraje
nesrečen je vsak odpotoval. (...)*

*Pod dežjem, ki nas je oblival,
so kot toča na nas padale sovražnikove krogle;
na tistih gorah, gričih in dolinah
se je umiralo s temi besedami:*

1 Winter, *Paris, London, Berlin*, str. 3–4.

2 Prav tam, str. 4.

3 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 22.

4 Winter, *Paris, London, Berlin*, str. 13.

5 Prav tam, str. 530.

*O, Gorica, ti si prekleta
za vsako zavestno srce!
Boleč je bil odhod
in za mnoge ni bilo vrnitve.*

*Vi strahopetneži,
ki z ženami ždite v volnenih posteljah,
posmehujete se nam,
človeškemu mesu,
nekoč boste prekleti vsi.*

*Vi imenujete Bojišče časti
to zemljo na drugi strani meje;
tukaj se umira v kriku: Morilci!
Prekleti boste nekega dne.*

*Draga žena, ki me ne slišiš,
svojim bližnjim tovarišem naročam,
naj mi skrbno varujejo otrok,
ker jaz umiram s tvojim imenom v srcu.*

*Izdajalci gospodje častniki,
ki ste to vojno hoteli.
Zasmehovalci prodanega mesa,
tale vojna nas tako uči*

*(O, Gorica, ti si prekleta za vsako zavestno srce!
Boleč je bil odhod in za mnoge ni bilo vrnitve.)⁶
(prevod Kaja Širok)*

Če se vrnemo na okvir, ki ga je za življenje zahodnoevropskih prestolnic Berlina, Londona in Pariza postavilo zahodnoevropsko kulturno zgodovino, moremo s ponosom in grozo ugotoviti, da je Gorica, prestolnica Poknežene grofije Goriško-Gradiške, izjemen primer plačevanja vojnega davka, žrtev, prerazporejenih pravic in deleža v vojni. Zakaj se je moralo mesto, ki ga je italijanski tržaški zgodovinar Fulvio Salimbeni opredelil kot srečanje najboljšega, kar so mogli dati trije narodni svetovi Evrope,⁷ kititi z nazivom fenomena, ki mu ni primere, služiti kot edinstven primer svetovnega bojišča, kjer je bilo mesto v središču fronte, kjer je imel teater smrti 29 mesecev odprto sezono? Njeni prebivalci so, kot je ostro opazovala in komentirala baronica in domačinka Maria della Mercedes Baum

De Baguer, za razliko od svojih sodržavljanov v notranjosti monarhije, ki so o vojni le govorili ali brali, resda tudi skrbno pričakovali novic s fronte, mogli kaj kmalu spoznati, da to ni bila vojna velikih govorcev, ki bodo mase popeljali v konflikt, da to ni prečiščevalka ljudstev in vojna za kalitev narodov ali kovnica usod ... Spoznavali so, vsakodnevno, da je bila to vojna amputiranih rok in nog v kotih vojaških bolnic sredi mesta, da je bila to vojna tisočerih umrlih v koncu dolin, ki so tam gnili in bili hrana požrešnih črvov.⁸

Gorica ob izbruhu prve svetovne vojne

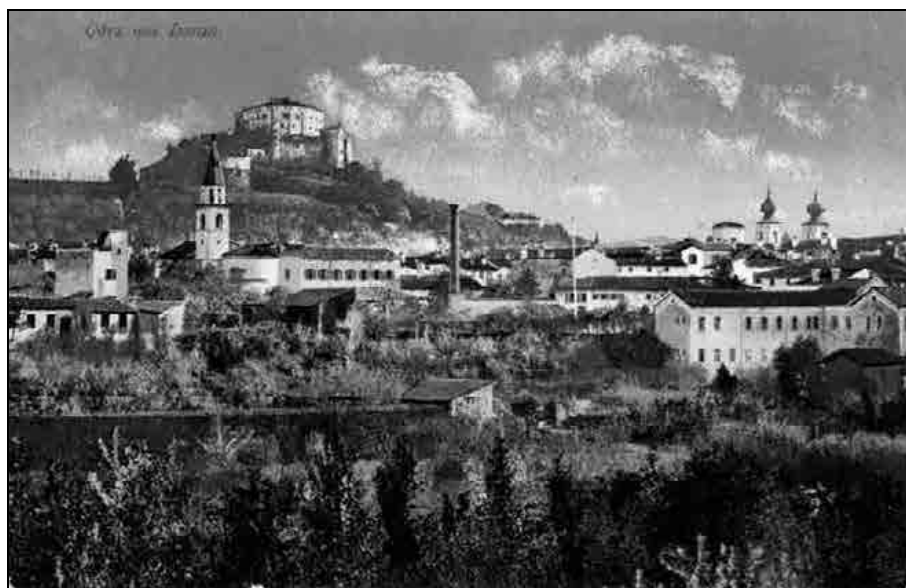
Kronologija življenja v Gorici je kronologija avstro-ogrške vojne, v mnogočem tudi kronologija slovenskega ozemlja in njenih prebivalcev v času 1914–1918, z nekaj pomembnimi in edinstvenimi razlikami. Kronologijo goriške prvovojne izkušnje moremo ločiti tudi na avstrijsko (pogojno) in italijansko – iredentistično. Prva zajame tudi italijansko »stran«, saj je vezana na povsem vojaške dogodke prve svetovne vojne in njihovega vpliva na življenje Goričanov, druga pa je zanimiva predvsem zato, ker se omejuje zgolj na datuma, ki sta bila v očeh italijanskega iredentističnega gibanja za dokončno združitev Italije odločilnega pomena in gre bolj za politično – čustveno konotacijo. Tako avstrijska vojna kronologija kot bistvene beleži začetek vojne avgusta 1914, vstop Italije v vojno 24. maja 1915 in 29-mesečno vojno pustošenje na soški bojni črti, v katerem je datum 9. avgust 1916 skupna točka obeh kronologij in v vojaškem pogledu predstavlja 6. soško ofenzivo, v kateri je italijanska vojska prodrla skozi goriško mostišče in zasedla Gorico, avstro-ogrška vojska pa se je morala umakniti na novo bojno črto; v italijanskih očeh je 9. avgust predvsem dan, ko je bila Gorica prvič odrešena – *redenta*. Temu je sledil nov prelomen vojaški dogodek v 12. soški ofenzivi, v kateri se je italijanska vojska morala umakniti na veliko bolj oddaljeno novo bojno črto kot avstro-ogrška po padcu Gorice, torej na Piavo, ter konec vojne in podpis premirja, v italijanski kronologiji šteje predvsem 7. november 1918, ko je italijanska vojska drugič in dokončno »odrešila« Gorico. Z vsemi omenjenimi kronološkimi delitvami so povezani ukrepi in dogodki v življenju mesta, pri čemer je potrebno poudariti, da sta se s kronologijo mesta izmenjevali slovenska in italijanska vojna izkušnja, v nekaterih odtenkih vojna izkušnja ni poznala narodne pripadnosti, v drugih pa je bila z njo izrazito opredeljena.

Črni oblaki so se tudi nad Gorico začeli zgrinjati na 28. junij 1914: »*V diven dan Sv. Petra in Pavla v Gorici je komaj uro po izvršenem umoru Franca Fer-*

⁶ »Oh Gorizia tu sei maledetta« je protivojna pesem, naperjena proti prvi svetovni vojni, ki sta jo prva izvajala Michele Luciano Straniero in Fausto Amodei ter je bila objavljena na plošči »Il povero soldato 2«. Izvirnik je zapisal Cesare Bermanni v Novari pri moškem, ki je pesem slišal prepevati pri vojaki pehote, ki so zavzeli Gorico avgusta 1916. Leta 1964 so jo izvajali na festivalu v Spoletu v predstavi »Bella ciao«, kar je povzročilo razburjenje nekaterih poslušalcev, izvajalca Straniera in Amodeija ter založnika Leydija so celo prijavili policiji zaradi žaljenja italijanskih vojaških sil. <http://www.prato.linux.it/~lmasetti/antiwarsonsongs/canzone.php?id=47&lang=it>

⁷ Salimbeni, *Gorizia e l'Isontino*, str. 15.

⁸ Prav tam, str. 22.

Mesto Gorica (arhiv Društva soška fronta, Simon Kovacič).

dinanda v Sarajevu počila v veselo razpoloženje meščanstva vest o umoru, in začele so se širiti najgroznejše kombinacije o posledicah, ki jih moremo z gotovostjo pričakovati«, je zapisal Andrej Gabršček.⁹ Po Gorici so visele črne zastave, tišina je zavladata povsod in, kot je zapisal France Kremžar, naznanjala vihar in nesrečo.¹⁰ Na nedeljo 26. julija 1914 je v Gorico prišla novica o delni mobilizaciji, razglas je bil obešen na oglasnih deskah, objavil ga je časopis goriških liberalcev *Corriere Friulano*, na kratko je novico priobčil časopis furlanske ljudske stranke *L'Eco del Litorale*, oba sta poročala o vrvežu na goriških ulicah, o patriotskih manifestacijah, nastopih glasbenih skupin na mestnih ulicah. Tudi slovenska *Soča* se je pridružila z razglasom o mobilizaciji v številki 1. avgusta 1914, kar je razblinilo zadnja upanja in dvome: v »/goriško mesto so začeli z vseh strani vreti mobilizirani fantje in možje, ki so doma opustili mlačev in ajdovo setev, živino in zoreče grozdje, svoje starše, ljubeče žene in doraščajoče otroke. Oblekli so nove vojaške mondure in nič več niso bili to, kar so bili včeraj: sedaj so bili samo še vojaki, določeni za boj in smrt.«¹¹ Leta 1910 je bilo v Gorici 7000 vojnih obveznikov, vendar ni natančnih podatkov o tem, koliko jih je leta 1914 odšlo na bojišče,¹² morda bi kot približna ocena služil podatek, da je bilo po vojni v Primorju 15.000 vojnih vdov in sirot.¹³

Prvega avgusta 1914, ob izbruhu sovražnosti, se je delovno, nejeverno in zmedeno prebivalstvo Po-

sočja in Gorice nenadoma znašlo v vojni. Po italijanski razglasitvi nevtralnosti se je veliko državljanov italijanske narodnosti v strahu pred internacijami odločilo za odhod v Kraljevino Italijo, za dezertiranje so se odločili mnogi, ki so bili avstrijski vojaški obvezniki, pa so se nameravali prostovoljno javiti v italijansko vojsko. Avstro-ogrski vojni napovedi in vstopu v vojno so v monarhiji hitro sledili prvi ukrepi varnostno-politične narave, iskanje t. i. notranjega sovražnika, srbofila, veleizdajalca, žalivca cesarskega imena, vohuna. Ukrepi so se posebno zaostri na mejnem področju monarhije, v t. i. Avstrijskem Primorju. Pristojni policijski in tudi vojaški krogi so imeli že pred vojno izdelane sezname politično sumljivih ljudi, začelo se je obdobje hišnih preiskav in persekucij. Aretacije, internacije in konfinacije so še posebej prizadele slovensko in hrvaško skupnost, na Goriškem in v Istri je bilo v obdobju poletja in jeseni 1914 aretiranih 305 oseb.¹⁴ Večina osumljenih in prepeljanih na goriški grad (kasneje na Ljubljanski grad) je pripadala srednjemu meščanskemu sloju (uradniki, odvetniki, učitelji, študentje, duhovniki). V Gorici je bilo okoli 60 goriških Slovencev aretiranih zaradi srbofilstva ali rusofilskih obtožb, med drugimi so bili aretirani Andrej Gabršček, dr. Dinko Puc, finančni uradnik Milan Hočevnar, dr. Alojzij Gradnik, njegov brat nadučitelj Jožef Gradnik.¹⁵ V tem času ukrepi niso prizadeli avstrijskih državljanov italijanske narodnosti in ne t. i. regnicolov (italijanski državljanji, stanujoči ali delujoči v dvojni monarhiji), saj avstrijske oblasti niso želele tvegati diplomatskega spo-

⁹ Gabršček, *Goriški Slovenci* II, str. 465.

¹⁰ Kremžar, *Pred dvajsetimi leti na Goriškem*, str. 414.

¹¹ Prav tam.

¹² Malni, *La grande guerra dei Goriziani*, str. 4.

¹³ Salateo, *Gorizia martire*, str. 55.

¹⁴ Cecotti, *Internamenti di civili*, str. 72.

¹⁵ Gabršček, *Goriški Slovenci* II, str. 473.

Mestni vojni utrip (Goriški muzej, album Festungs Ballon Abteilung 1/3 B).

ra s tedaj še zaveznico Italijo. V času italijanske nevtralnosti so nekateri avstrijski državljani italijanske narodnosti odšli v Italijo, po nekaterih podatkih je Gorico zapustilo 2.000 meščanov,¹⁶ nekateri so odšli legalno, avstrijski vojni obvezniki pa predvsem ilegalno. Z bližanjem meseca maja 1915 so se prebegi na italijansko stran stopnjevali, odhajali so tudi regnicoli, da se ne bi v primeru vojne znašli v sovražni državi, beležili pa so tudi že prve odhode goriških plemiških in meščanskih družin, ki so imele možnost preselitve v notranjost monarhije. Tako naj bi v obdobju pred izbruhom vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko s celotne grofije v Kraljevino Italijo odšlo okoli 7.000 ljudi,¹⁷ med njimi naj bi bilo tudi 116 Goričanov in 324 s celotne Goriške, ki so se kot prostovoljci javili v italijansko vojsko.¹⁸ To so bili formalnopravno avstrijski dezertjerji, ki jih je v primeru ujetja s strani avstro-ogrsko vojske čakala takojšnja smrtna obsodba.

Podobno kot drugi prebivalci monarhije so tudi Goričani verjeli v hiter in zmagovit konec vojaških operacij in vrnitev vojakov: »Avstrijska Nica ni bila več brezskrbno mesto in novice, ki so jih prinašali prvi ranjenci ali uradne novice ... so napovedovale veliko katastrofo, pa vendar so ljudje upali, da bo tragedije vojne hitro konec!«¹⁹ Gorica in celotna obmejna Furlanija sta v času nevtralne Italije živeli poseben status, vojna je bila razumljena zelo različno na obeh straneh meje. Za Furlanijo je bila značilna velika

sezonska migracija, in izbruh vojne je prekinil znaten dotok denarja, saj se je moralo zaradi vpoklica vrniti okoli 84.000 emigrantov, po drugi strani pa doma ni bilo več dela. Ze pozimi prvega leta vojne je prebivalstvo začutilo, da je katastrofa konflikta dramatično prisotna tudi v njihovi deželi in mestu: avstro-ogrsko enote so se razporejale vzdolž meje v pričakovanju morebitnega prestopa zaveznice na antantno stran. Kdor ni bil vpoklican, se je soočal z veliko brezposelnostjo, predvsem v gradbeništvu in težki industriji, pa tudi s pomanjkanjem osnovnih življenjskih potrebščin že od prvih mesecev vojne, kar je vodilo v revščino in splošno nezadovoljstvo.

Gorica na prvi bojni črti

Dne 24. maja 1915 pa so se razblinila še poslednja upanja in iluzije, Gorica se je znašla v prvi bojni črti ene od svetovnih front, po nekaterih interpretacijah je tedaj »usoda našega mesta postajala del zgodovine Kraljevine Italije in ne več habsburške monarhije.«²⁰ Val političnih ukrepov zoper sovražnike monarhije se je obrnil in nasprotnik monarhije je postal vsak italijanski državljani v monarhiji med 18. in 50. letom starosti ter malodane vsak avstrijski državljani italijanske narodnosti. Italijanski državljani, ki niso uspeli zapustiti Gorice pred 25. majem 1915, so bili internirani v taborišči Katzenau in Wagna,²¹ ženske, otroke in starejše italijanske državljane so po sporazumu o izmenjavi za vojsko

¹⁶ Chiaron, Goriziani del Regno, str. 10.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Salateo, *Gorizia martire*, str. 63.

¹⁹ Prav tam, str. 55.

²⁰ Prav tam, str. 58.

²¹ Malni, *La grande guerra dei Goriziani*, str. 4.

neobveznih civilistov preko Švice vrnili domovini Italiji. Potem je nastopil čas Goričanov, avstrijskih državljanov italijanske narodnosti in (morebitnih) iredentističnih nagnjenj, ki so okusili represijo avstrijskih oblasti. V Avstrijskem Primorju je bilo v tem valu skupno interniranih 2.987 oseb, 1895 je bilo konfiniranih in 9.866 vrnjenih,²² število Goričanov, ki jih je doletel ukrep internacije ali konfinacije se je vrtelo okoli stotice, šlo pa je predvsem za predstavnike mestne politične elite, med njimi je bil tudi goriški župan Giorgio Bombig.²³ Z začetkom vojne z Italijo so se iz mesta na Dunaj umaknile deželne oblasti z deželnim glavarjem Luigijem Faiduttijem, od koder so skrbeli predvsem za goriške begunce in po umiku vojne s soškega bojišča tudi za obnovo porušene dežele. Posrednik med poveljstvom obrambe mesta, ki ga je prevzel poveljnik 58. divizije general Ervin Seidler, je bil okrajni poveljnik baron Baum von Appelstufen, ki je kmalu večino osebja preselil v Ajdovščino, mestna upravna oblast pa je bila po aretaciji župana Bombiga v rokah komisarja Ernesta Dandinija in se je posvečala predvsem aprovizaciji, pomoči beguncem, informacijam o padlih, organizirali so tudi skupino delavcev, ki je ukrepala na ruševinah. Med drugim so oblasti izdale tudi zanimiv dekret o zamenjavi uličnih imen, ki so bile dotlej posvečene »velikim imenom Italije«: Via Dante je postala Via Radetzky, Via Petrarca se je preimenovala v Via Tegethoff, ipd.²⁴ Od začetka bojev dalje niso več zvonili cerkveni zvonovi, po mestnih ulicah ni več vozil tramvaj,²⁵ zaprli so vse šole, prepovedano je bilo hoditi po strehah, se postavljati pred okna in po 20. uri hoditi po ulicah, na okna je bilo prepovedano izobešati karkoli.²⁶

Bolj kot politični razlogi je na gibanje in življenje mestnega prebivalstva usodno in najbolj neposredno vplivalo bojno dogajanje, strah pred rušilno močjo vojne je postopoma praznil mesto, ki je pred izbruhom vojne (po štetju 1910) štel okoli 30.000 prebivalcev. Junija 1915 jih je v mestu ostala le še polovica, ki se jim je pridružilo še veliko beguncev iz krajev, ki jih je okupirala italijanska vojska. Prebivalstvo Gorice je nihalo z ostrino ofenziv, posebno med 4. soško ofenzivo novembra 1915 je mesto zapustilo veliko prebivalcev, ko je izjemno trpelo prav središče mesta in je bojna ujma porušila ali hudo poškodovala vse cerkve v mestu, uradi so uradovali le še v kletnih prostorih, med najvarnejšimi se je izkazala »špehkamra«, tudi preskrbovalna komisija se je morala preseliti v obokano klet.²⁷ Tedaj je bilo v Gorici popolnoma uničenih 680 hiš, 824 jih je

bilo močno poškodovanih, 1.279 je bilo poškodovanih, in nobena stavba v mestu ni bila cela.²⁸ Mnogi Goričani so se v obdobjih »bojnega odmora« vračali v mesto, toda vsaka ofenziva je v notranjost monarhije odnesla nov velik val beguncev; do konca novembra 1915 je ostalo v Gorici 5.000 prebivalcev, pozimi 1915/1916 jih je bilo 12.000, julija 1916 pa 9.000. Ti valovi kažejo na nepretrgan upad prebivalstva, po drugi strani pa na njegovo navezanost na rodno mesto navkljub težkim življenjskim pogojem in nasvetom oblasti, naj zapustijo mesto. Ko so razmere postale neznosne, kar so nenehoma dokazovale uničujoče ofenzive, so se meščani vendarle odločili za odhod, le časa za priprave ni bilo: »*Tedaj [v odmoru med 4. soško ofenzivo, na primer – op. PS] so se iz črnih senc izvile postavbe ljudi in z vozičkom, na katerem je bilo naloženih nekaj cunj, posode in otrok, hitele iz razdejanega mesta v svet neznanokam, da le rešijo golo življenje. Odrasli otroci so šli za vozom, tudi oni obloženi s culami in najpotrebnejšo obleko. Kakor pred šestimi meseci so romale cele procesije v tiho, belo noč in kakor pred šestimi meseci so se ponavljali prizori gorja in trpljenja.*»²⁹ Življenjski ritem mesta je slikovito opisal tudi Damir Feigel: »*Polagoma smo bili meščani vpeljeni v misterij fronte. Strogi predpisi, odhajajoče družine, daljno grmenje topov, šrapneli na severni, šrapneli na južni strani mesta – in že smo tičali, skoraj nezavedajoč se tega, v popolnem metežu. Naši topovi so odgovarjali, na vzhodnih holmih so se postavljali svinčenobeli in temnorjavni oblaki.*»³⁰ O dogajanjih na fronti so bili meščani dobro poučeni, kot je zapisal D. Feigel, ki se je pogosto »informiral« v goriški kavarni, kjer je bilo »vedno natlačeno gostov. Prihajali so, vzeli v roke že deset dni stare in še starejše časopise, ... vest, da je došla pošta in ž njo časopisi, je elektrizirala goste. Vsakdo je hotel biti prvi, da prečita nemoten novodošle, toli pogrešane časopise.«³¹ Stalni gosti so bili deležni najnovejših novic, tako rekoč »s prve roke« je glavni natak v »Feiglovi« kavarni vsak dan ob isti uri serviral novice, ki jih je izvedel od vojaških kuharjev ali od vojakov, ki so bili v mestu na oddihu. Silnost ofenziv so občutili od samega začetka, ko so se morali poskriti v zavetišča, da so preživeli strašno noč prve sovražne ofenzive: »*Niti vedeli nismo meščani, da je bila odbita prva sovražna ofenziva. Vedeli smo le, da je bil brezuspešen sovražni napad. Ofenziva še ni imela priimka; šele, ko se ji je rodila sestra in da se je ločila od nje, je bila krščena s priimkom: prva.*»³² V kakšnem vzdušju, trepetu je živelo goriško prebivalstvo, bo najbolje povedal dnevniški zapis učiteljice Lucie Bortolotti: »*18. november 1915. Ta dan moram poudariti. To je pekel. Napad se je začel ob pol*

22 Cecotti, Internamenti di civili, str. 73.

23 Malni, La grande guerra dei Goriziani, str. 4.

24 Del Bianco, La guerra e il Friuli, str. 106.

25 Bortolotti, Dall'osservatorio di S. Rocco, str. 41.

26 Prav tam, str. 47.

27 Gabršček, Goriški Slovenci II, str. 13.

28 Del Bianco, La guerra e il Friuli, str. 174.

29 Res, Ob Soči, str. 41.

30 Feigel, Tik za fronto, str. 23.

31 Prav tam, str. 23–24.

32 Prav tam, str. 37.

Goriško semenišče, preurejeno v rezervno bolnišnico (arhiv Društva soška fronta).

enih ponoči. Sedaj je ura devet in še traja. ... Mesto je zavito v dim ... Sedaj ne morem reči nič točnega, če bomo jutri še živi, potem bomo napisali več [22. novembra 1916 je z materjo zapustila mesto, odšla v Dornberk in kasneje v Volosko – op. PS]. Vsi uradi v Gorici so danes zaprti. Danes ne bomo šli spat, ker pravijo, da se bo napad začel ob 11. uri zvečer. Pravijo: štirje otroci in njihov varuh umrli v Via Macello [prevod uličnega imena bi bil klavnica – op. PS] ubiti, dekle v isti ulici brez rok, neka ženska brez nog na Gradu. Veliko ranjenih. Glavni trg poplavljen, granate 30,5 so padale na vodnjak in predrle cevi. Trgovine so zaprte. Ženske in otroci bežijo proti Sempetru, v joku in kriku. To je popolno uničenje. 19. november. Vstale smo ob 2. ponoči, začelo se je obstreljevanje kot včeraj ... Mrtvi civilisti na trgu Duomo ... Ne ločim več italijanskih granat. Imajo posebne zvoke: medvedje, mačje, pasje glasove ... 21. november. Spet smo se zbudile ob 2. ponoči. Celo noč obstreljevanje, veliko žrtev. Nimamo izbire: moramo oditi.«³³

Mlada učiteljica je resda napisala, da mora ta dan posebej poudariti, toda v dnevniku je vse do njenega odhoda sledilo vedno več dni, ki so se začeli s takšnim zapisom. Vsakdanjik je poleg izstrelkov z obeh strani krojilo izredno pomanjkanje, Gorica je kot mesto na fronti usodo slovenskih in drugih avstrijskih mest iz let 1916 in 1917 okusilo že kmalu po začetku spopadov. Prvega julija 1915 je Lucia zapisala: »Tukaj je hudo pomanjkanje. Hrana ne prihaja, bojijo se, da bi jo morali pustiti Italijanom. Mleko je po 30 centov; olje, riž, moka, ječmen, petrolej, sol, kis, milo, itd., se ne dobijo po nobeni ceni več. Jajca po 12

centov, meso se dobi samo dvakrat na teden, sladkor po 72 centov za kilogram, testenine po 1 krono in 60 centov. Ni kvasa za kruh, nočejo več peči (sic), ker nimajo lesa. Ni več premoga, ni več tobaka.«³⁴

Mesto se je, tako kot njegova vojna okolica, v poletju 1915 soočalo še z eno nevarnostjo; zaradi vročine, slabih higienskih razmer, slabe prehranjenosti, predvsem pa zaradi številnega vojaštva, ki se je moralo na novo fronto premakniti z vzhodnega bojišča, so se na Goriškem začele širiti nalezljive bolezni, predvsem kolera, ki je navkljub cepljenju in drugim profilaktičnim ukrepom izginila šele s prvim jesenskim vetrom. Kot stalnica je ostajala griža, ki je bila predvsem posledica slabe prehrane.³⁵ Težko premagljiva težava so bila za mesto številna trupla; civilno pokopališče je postalo bojno polje s strelskimi jarki in vojaškimi potmi, z nepokopanimi »svežimi« trupli in uničenimi grobovi, ki so nudili zaklon vojakom.³⁶ Vernih duš dan, 2. novembra 1915 so namesto zvonov grmeli topovi: »Vse ozračje nad Gorico se zvija od neprestanega treskanja, grmenja in tuljenja ... V cerkvah gore sveče v katafalkih in temne postave čepijo v mračnih kotih ... Cesta proti pokopališču je prazna, le oveneli listi divjih kostanjev počasi padajo na razmočena tla ... Lani so na grobovih gorele luči celo noč in drhte v vetru kot tiha znamenja večne Luči, večne Ljubezni. Letos gore na gričih strašna znamenja človeških strasti.«³⁷

³⁴ Prav tam, str. 51.

³⁵ Del Bianco, La guerra e il Friuli, str. 108.

³⁶ Salateo, Gorizia martire, str. 152.

³⁷ Res, Ob Soci, str. 37.

³³ Bortolotti, Dall'osservatorio di S. Rocco, str. 81.

Posebno udarna je bila četrta soška ofenziva (10. november – 5. december 1915), ki je mestu prinesla novo, a ne zadnje razdejanje: »*Jasno nebo se je razpelo nad Gorico in zvezde so še gorele, ko je osemnajstega novembra točno ob petih zagrmelo za goriškimi mostovi nešteto laških topov in pričelo brubati železo in ogenj nad speče mesto. V divjem plesu so vreščale in žvižgale granate skozi nočno tišino in treskale in udarjale na hiše, ki so se sesedale z grmenjem in bobnenjem. Na ulice so padali deli streh, zidovja, oken in ometa kot ob potresu. Vmes so živketale razbite šipe in črepinje kuhinjskih posod in drobci granat, kamenja in opeke so deževali na strehe in udarjali na okna, hodnike in na kamniti tlak. In že ob sončnem vzhodu so švigili proti nebu goreči jeziki in oblaki črnega, umazanega dima so se valili nad mestom.*«³⁸

Gorica pod italijansko zasedbo

Šesta soška ofenziva in 9. avgust 1916 predstavljata nov mejnik v življenju krvavečega mesta. Šestega avgusta 1916 so Italijani sprožili ofenzivo, od naslednjega dne zjutraj je goriško prebivalstvo bežalo proti Ajdovščini; zmeda je vladala tudi med oblastmi, še istega dne popoldan so se začele mrzlične priprave na odhod iz mesta. Ko je bila 8. avgusta prebita obrambna linija pri Podgori in je padel Sabotin, je postalo jasno, da so obrambni stebri goriškega mostišča klonili. Tega dne je bil ob 14. uri izdan ukaz o umiku prebivalstva iz Gorice in Solkana, vozovi so bili obrnjeni proti Prvačini. Gorica je padla, bila je odrešena, okupirana, osvojena, postala je utrjeno mesto. Kakšno podobo je nudila osvojevalcem oziroma s kakšno globino, prodornostjo in natančnostjo je uničevala vojna ujma, je prizadeto opisal Alojzij Res: »*Nepopisno žalostno so bile videti ulice, ki so bile posute s kamenjem, opeko, železnimi in steklenimi drobci. S hiš so viseli odbiti žlebovi, razbite polknice, odtrgane električne in telefonske žice. Velike odprtine so zijale iz mrtvih hiš in kazale opustošena stanovanja z razbitim pohištvom. Strgane zavese so molele na cesto in plahutale v vetru kakor zastave. Tupatam sem skočil preko ogromne jame, ki jo je izkopala granata sredi tlakovane ulice. Priletela je s silovito močjo, zakaj daleč naokrog je frčalo kamenje, zemlja, grušč, odbijalo je omet, prebijalo železne rolete trgovin in razbijalo vrata in okna. Včasih so pribreščale ogromne osemindvajset centimetrske granate in razklale na dvoje tudi dvonadstropne hiše, kot bi bile igračke ... Bele, mesečne noči so lile na Gorico gorko luč. V ostrih obrisih so padale črne sence in risale preko podrtih hiš in razdejanih ulic temne pošasti. Gola so štrlela poslopja v noč, skozi razbita okna je sijala mesečina v uničena stanovanja in nad mestom je ležal svet požara, da je gorelo nebo rdeče in krvavo.*«³⁹

³⁸ Prav tam, str. 39, zapisano 21. novembra 1915.

³⁹ Prav tam, str. 39–40.

Ob prihodu v mesto je italijansko vojsko pričakalo 3.200 ljudi, ki so ostali iz različnih razlogov; eni so ostali, da bi pričakali »odrešitelje«, drugi niso uspeli zbežati, tretji niso želeli zapustiti svojih domov. Italijanske oblasti so, kot je zapisano v poročilu, iz zgodovinskih in statističnih razlogov, da bi ugotovili, kakšna so bila nihanja prebivalstva v vojnem času, izvedla študije ter jih zaključile s štetjem »preostalega« prebivalstva. Številke italijanskega štetja so podobne že omenjenim: 1. septembra 1915 se je prvotno število prebivalstva razpolovilo na 14.500, dva meseca kasneje ponovno zraslo na 16.500, decembra so zabeležili padec na 10.930, spomladanski meseci leta 1916 so zabeležili 12.400 ljudi in 1. avgusta je bilo v Gorici še 12.510 prebivalcev. Nekaj dni po zasedbi so bile italijanske oblasti še posebno pozorne na moške prebivalce nad 14. letom starosti in njihovo politično orientacijo: za 561 moških so ugotovili, da so proitalijansko usmerjeni, 59 je bilo takšnih, ki naj bi jih nadzirali, 8 internirali ter 33 takšnih, za katere se niso mogli opredeliti. Našteli so 1.387 žensk, 289 dečkov in 308 deklic pod 14. letom starosti.⁴⁰ Dne 6. septembra 1916 so italijanske oblasti preštele 2.652 prebivalcev. Po narodnosti so bili razdeljeni, neštveši 597 otrok, takole: 1596 je bili Italijanov, 414 Slovencev, 27 Nemcev in 18 drugih narodnosti. Po spolu je bilo 1695 žensk in 957 moških. Po verizpovedi pa je v mestu ostalo 2.612 katoličanov, 28 judov in 12 protestantov.⁴¹ Od teh, ki so ostali, jih je moralo po ukazu italijanskih oblasti okoli 450 zapustiti mesto, ker niso imeli primerne bivališča in sredstev za preživljanje; 110 Goričanov so internirali zaradi suma špijonaže. Ta ukrep je posebno prizadel Slovence, ki so bili osumljeni protiitalijanstva. Po drugi strani pa so iredentisti in t. i. pribežniki (*fuorusciti* – Italijani, državljani ali nedržavljeni Italije, ki so imeli stalno bivališče v t. i. odrešenih pokrajinah in so se po 4. avgustu 1914 prostovoljno zatekli v Italijo) od oblasti dobili dovoljenja za vrnitev v mesto. Italijanske oblasti niso evakuirale mesta, prav tako niso ovirale odhoda iz mesta, ki se je neprestano praznilo, le smer odhoda se je obrnila proti Italiji. Aprila 1917 so oblasti iz varnostnih razlogov v Montenero pri Livornu poslale okoli 100 Goričank s 300 otroki in mladostniki. Tako je pred 12. soško ofenzivo v mestu ostalo še 2.000 prebivalcev, ko je umik postal neodločljiv. Okoli petdesetim se je uspelo skriti v kletah ali na podstrešjih, tedanje številčno stanje mestnega prebivalstva je pomenilo t. i. zgodovinski minimum mestnega prebivalstva, skorajda leto »0«.⁴²

⁴⁰ Del Bianco, La guerra e il Friuli, str. 338.

⁴¹ ASGO, ASCG, AG (1870–1927). B. 1078, fasc. 1333. Vita civile del Comune di Gorizia, 28. 10. 1916.

⁴² Malni, La grande guerra dei Goriziani, str. 5.

Šolska ulica v Gorici (arhiv Društva soška fronta, David Erik Pipan).

Čeprav je mestno poveljstvo pod poveljstvom generala Giovannija Cattanea razglasilo dodatne ukrepe za zaščito civilnega prebivalstva, pa se je med njimi pojavila nekakšna brezdušnost, navajenost na vojne razmere, ki je ljudi odvrnila od previdnosti in pozornosti. Ženske so odhajale po nakupih in na klepet, moški so se sprehajali, otroci so se brezskrbno igrali in število žrtev je naraščalo.⁴³ Ko se je v mesto, ki so ga Italijani evakuirali, novembra 1917 vrnil okrajni poveljnik baron Baum von Appelfstoffen, mu je mestno orožništvo predalo poročilo o žrtvah, ki je zabeležilo 231 ubitih in na pokopališču pokopanih Goričanov, niso pa bili vštet tisti, ki so bili pokopani na poljih in vrtovih.⁴⁴ Ob koncu bojev na soškem bojišču naj bi pod izstrelki padlo okoli 400 prebivalcev Gorice.⁴⁵

Italijanske oblasti so za mesto Gorica, po vzoru dotedanje zasedbene politike na zasedenih ozemljih, postavile civilnega komisarja Cosolija ter vojaškega komisarja majorja karabinjerjev Giovannija Sestilija, vojaško skrb za obrambo mesta pa je prevzel že omenjeni general Giovanni Cattaneo. Začasni komisar je poveljstvu mesta Gorica opisal stanje mesta kot obupno, pogsod smeti, ruševine, trupla ljudi in konj.⁴⁶ Novi gospodar ga je že v prvih dneh osvojitve skušal počistiti, umakniti ruševine in žične ovire, da bi maloštevilnemu prebivalstvu dali občutek varnosti, čeprav je odmevalo grmenje topov, le smer izstrelkov se je spremenila, pojavili so se novi nevarni predeli, kar je zahtevalo novo orientacijo v obleganem mestu.

Med najbolj perečimi problemi, s katerimi se je morala spopasti nova mestna oblast, je bila preskrba mestnega prebivalstva z najnujnejšimi prehrabnimi izdelki, s kruhom, rižem, testeninami in soljo. Iz občinskega skladišča, ki ga je zapustila prejšnja občinska oblast, so brezplačno ali po dostopnih cenah blago posredovali meščanom, kar je imelo nanje ugoden moralni učinek. V nadaljnjih tednih so s pomočjo poveljstva 2. armade vzpostavili sistem redne preskrbe prebivalstva. V prvih dneh zasedbe je bilo mesto potrebno preskrbeti tudi s pitno vodo, saj je bil vodovod poškodovan; italijanske oblasti se niso zanesle na vodovod, ki se je napajal v izvirih v Kromberku, ki so bili v avstrijskih vojaških rokah; tako so uporabljali vodnjake, katerih voda je bila zanesljivo pitna (npr. vodnjak uršulinskega samostana). Med prvimi službami, ki jih je postavil civilni komisar, je bila mestna snaga, ki je nemudoma poprijela za delo: vzpostavili so skupini smetarjev in grobarjev, določili so novo začasno pokopališče in nanj pokopali trupla, ki so ležala po mestu. Mestne ulice so razkužili, pospravili kupe smeti. Posebno skrb so posvetili pripravam na jesenske poplave, zato so ustanovili dve skupini delavcev in potreben material za spopad z morebitnimi poplavami. V nadaljnjih ukrepih pa je civilni komisar že postavljaj tudi temelje javne uprave, kot so jo italijanske oblasti dotlej postavile na zasedenih ozemljih (npr. na Tridentinskem in v Zgornjem Posočju ter v Brdih),⁴⁷ čeprav je položaj v mestu zahteval in dovoljeval predvsem uvajanje ukrepov »prve pomoči«, kar velja tudi za področje varovanja zasebne in javne lastnine. Za varovanje umetnostne premične in nepremične dediščine, muzejske zbirke, javne arhive,

⁴³ Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, str. 349.

⁴⁴ Prav tam, str. 175.

⁴⁵ Malni, *La grande guerra dei Goriziani*, str. 5.

⁴⁶ ASGO, ASCG, AG (1870–1927), B. 1078, fasc. 1333. Vita civile del Comune di Gorizia, 28. 10. 1916.

⁴⁷ O okupaciji glej npr. Svolsjak, *Soča, sveta reka*.

Ovire na porušeni ulici (arhiv Društva soška fronta, David Erik Pipan).

je bil zadolžen umetnostni zgodovinar Ugo Ojetti, ki je bil pooblaščenec centralne zasedbene oblasti generalnega sekretariata za civilne zadeve in je na celotnem zasedenem ozemlju vodil službo za varovanje premične in nepremične kulturne dediščine. Po mnenju italijanskih umetnostnih strokovnjakov mesto ni bilo bogato s srednjeveško in antično dediščino, najvrednejše zaklade so pred vojno ujmo umaknile že avstrijske oblasti, prav tako so bile na varno odnesene zasebne zbirke.⁴⁸ Civilni komisar je opozoril, da je italijanska vojska ob prihodu v mesto našla večino stavb z odprtimi vrati in izropanih, kar je pripisal nasprotnikovi vojni in kaotičnemu begu iz mesta; po drugi strani pa je skesano priznal, da tudi italijanski vojaki niso bili povsem imuni na tovrstna dejanja. Zato je vojaškemu poveljstvu priporočil, da v primeru nadaljnjih okupacij, posebno v mestu, vanj dovoli vstopiti čim manjšemu številu vojakov, tako zaradi morebitnih ropanj kot tudi iz preprostega razloga, da so bila bivališča vojaščine vedno tarča nasprotnikovega obstreljevanja.

Že prvi dan zasedbe so določili dve skupini karabinjerjev za nadzor najpomembnejših mestnih stavb (knjižnice, muzej, banke, cerkve, šole). Poleg umetnostne dediščine so skrb namenili tudi zemljiškim uradom in javnim arhivom kot nosilcem pisnih dokazov o mestnem premoženju; arhivska dediščina je italijanske oblasti počakala na varnem v kletih sodne palače.

Cilj civilnega komisarja je bil s pomočjo občinskih funkcionarjev, ki so ostali v mestu, vzpostaviti in organizirati civilno življenje na vseh poljih javne uprave. Poleg takojšnjih in prvih ukrepov so postopoma postavili temelje javnega zdravstva, odprli t. i. zabavišče (ricreatorio) za otroke mlajše od 10. leta z brezplačnim kosilom, po vzoručasne oblike šolskega pouka na zasedenih ozemljih (vzgojevališče – zabavišče). Področje socialnih pomoči je bilo izredno skrbno uvedeno, imelo je vsaj dvojen učinek, na eni strani pokazati prebivalstvu dobronamernost italijanskih oblasti ter seveda neposreden učinek lajšanja skrbi; v Gorici je bilo podpore deležnih 340 družin vpoklicanih, 9 družin interniranih in 100 revnih družin.⁴⁹ Podeljevanje podpor in pokojnin je potekalo ne glede na to, ali je bil nosilec vpoklican v avstro-ogrsko vojsko oziroma so bile pokojnine domena avstrijskih oblasti. Druga področja javne uprave, ki jih je postopoma uvajal civilni komisar, so bila še javne finance in davki, trgovina in občinske finance, kakor drugje na zasedenih ozemljih so uvedli ukrepe proti avstrijskim državljanom (predvsem nemške narodnosti), tako da sta bila uvedena ukrepa zaplembe oziroma likvidacije zasebne lastnine; »omejili« so se na deset najbolj vidnih goriških podjetij.⁵⁰

Medtem se je mestno življenje utirilo na nove tirnice, praznovalo in obeleževalo nove praznike, obudilo mestne šagre in med drugim pričakalo tudi

⁴⁸ O varovanju dediščine glej Fortunat, *Materialne ostaline soške fronte*.

⁴⁹ Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, str. 374.

⁵⁰ ASGO, ASCG, AG (1870–1927), B. 1078, fasc. 1333. Vita civile del Comune di Gorizia, 28. 10. 1916.

nenapovedan obisk italijanskega kralja 20. avgusta 1916. Na videz so Goričani na hitro pozabili prejšnjega monarha, avstrijskega cesarja Franca Jožefa, čigar smrt je v mestu naletela na ravnodušnost, medtem ko je goriški deželni glavar na Dunaju sklical žalno sejo deželnega odbora. Jesenski čas je prinesel tri t. i. jesenske ofenzive, z manjšimi popravki fronte na Krasu, ki so nakazale znake utrjenosti na obeh straneh bojne črte. Zima 1916/1917 je prinesla statičnost pa tudi nove omejevalne ekonomske ukrepe (omejena je bila prodaja mesa, zelenjave, sladkorja, moke, kruha in olja):

»Tako je živela Gorica in plačevala davek Domovini, orožje te Domovine jo je uničevalo do 9. avgusta 1916 in do oktobra 1917 in od avstrijskega orožja, ki ni štedilo, temveč je zaključilo rušenje.«⁵¹

Že v času italijanske zasedbe se je začel proces obnove mesta in sredi vojnega dogajanja, kar je po vsej verjetnosti edinstven primer Velike vojne, in se je pospešeno nadaljeval po hitrem italijanskem odhodu iz mesta in fronte konec oktobra 1917. Italijanske oblasti so pozivale prebivalstvo, naj popravljajo neposredno škodo, da bi vsaj omilili posledice. Prav tako so spodbujali podeželsko prebivalstvo (npr. priskrbeli so semena), naj obdelujejo zemljo in mestne vrtove, ki so bili v zavetju pred obstreljevanjem.

Obnavljanje Gorice

Neizbežno se je bližala jesen 1917 in za italijansko vojsko usodna avstrijsko-nemška oziroma 12. soška ofenziva. Dne 28. oktobra je padla Gorica; v prazno in porušeno mesto so ponovno vkorakali vojaki zelo heterogene združene avstrijsko-nemške armade. Za njimi so se začeli vračati v mesto prvi begunci, najprej tisti, ki so umik italijanske vojske počakali v zaledju soške fronte in konec decembra 1917 naj bi jih bilo že 1.500, pa tudi 15 gostiln je odprlo vrata,⁵² ostali so morali počakati na naslednje zgodnje poletje, ko se je začelo uradno vračanje beguncev iz taborišč in drugih zatočišč v monarhiji. Septembra 1918 se je v mesto vrnilo 8.000 prebivalcev mesta in okoliških krajev.⁵³ Goriško so 11. novembra 1917 obiskali kar trije cesarji, avstrijski cesar Karel, nemški Viljem in bolgarski cesar Ferdinand, kar je bil zagotovo edinstven dogodek za maloštevilne prebivalce krajev ob bojni črti.⁵⁴ V začetku leta 1918 so se v Gorico tudi sicer začeli vračati uradi, ki so v času bojev na Soči morali oditi v begunstvo v Cerkno. Tako se je vrnilo tudi okrajno sodišče s sodnikom dr. Alojzijem Gradnikom.

Začela se je sistematična obnova porušenega mesta in začel se je spopad za (politično) prihodnost mesta, ki ga je slikovito, znotraj razslojenega in v vsakem pogledu negotovega goriško-slovenskega občutenja, opisal Andrej Gabršček: »V dušah političnih mož se je vršil čuden boj, kajti po eni strani je zavladal strah za končni uspeh svetovne vojne, torej strah za poraz antante, po drugi strani pa smo Slovenci bili veseli, da je bila naša zemlja osvobojena dednega sovražnika. Vse herojstvo našega vojaštva ob italijanski fronti je treba ocenjevati s tega stališča, kajti naši vojaki se tu niso borili za Avstrijo, marveč za osvoboje slovenske zemlje pred tlačanstvom staremu italijanskemu sovražniku.«⁵⁵ Toda to je že polje politične usode mesta, ki pa ni predmet pričujoče razprave. Prodor pri Kobaridu in umik italijanske vojske sta sprožila obnovitvena dela, ugotavljanje vojne škode, opravljanje jesenskih del in čiščenje izstrelkov s polj. Skrb za sistematično obnovo dežele in urejeno vračanje beguncev je konec novembra 1917 na Dunaju prevzel »Osrednji odbor za vrnitev beguncev in obnovitev Primorja«, Andrej Gabršček pa je bil motor ustanove. Pod okriljem namestništva v Trstu je bila na državni ravni ustanovljena »Deželna komisija za obnovo Primorja«, v katero so bili vključeni tudi maloštevilni slovenski predstavniki. Tedaj se je na poti v Trst v Gorici prvič po konfinaciji ustavil Andrej Gabršček in »tu sem videl na svoje oči strahote bivoše vojne. Posojilnična hiša, kjer sta bila moja tiskarna in stanovanje, do polovice razrušeno, moje stanovanje popolnoma uničeno, večina pohištva je bila shranjena v enem prostoru pritličja. Vsa zaloga mojih knjig v podstrešju je bila popolnoma uničena ... Obrnil sem se in zbežal iz svojega nekdanjega raja koristne delavnosti.«⁵⁶

Dvojna vloga nekaterih članov obnovitvenih organizacij je omogočila, da so uspešno sprožili akcijo za oprostitev slovenskih obrtnikov od vojne službe, ker so bili neobhodno potrebni za obnovo Primorja. Dunajski »Osrednji odbor« je deloval do leta 1920, ko je bilo likvidirano t. i. begunsko vprašanje in je naloge obnove nadaljevala »Zveza slovenskih županstev«. V obnovo Gorice in Goriške se je dejavno vključil tudi arhitekt Maks Fabiani, ki je že na Dunaju odprl informativno pisarno za begunce, v Deželni komisiji pa je prevzel vodenje oddelka za gradnje in načrte. V letih od 1917 do 1922 je tako izdelal skoraj 100 urbanističnih načrtov za porušene kraje od Bovca do Jadranskega morja.⁵⁷ Najdejavnejši člen v organizaciji in izvedbi obnovitvenih del so bili zagotovo župani porušenih občin. V prvem letu obnove so prav oni opozarjali slovenske goriške in tržaške deželne in državnozbornske poslance na diskriminatorno obravnavo slovenskega

51 Del Bianco, *La guerra e il Friuli*, str. 173.

52 Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 535.

53 Malni, *La grande guerra dei Goriziani*, str. 5.

54 Marušič, *Goriški Slovenci*, str. 21.

55 Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 525.

56 Prav tam, str. 537–538.

57 Jazbec, *Arhitekt Maks Fabiani*.

prebivalstva na ponovno osvobojenem ozemlju ter na počasnejšo obnovo porušenih slovenskih krajev. Sredi februarja 1918 je bila za sistematično obnovo in skupen nastop slovenskih županov ustanovljena »Županska zveza po vojni poškodovanih občin« (kasneje »Zveza slovenskih županstev«), ki si je za zagon obnovitvenih del prizadevala za obnovo mizarstev, opekarn, apnarn, kamnoseških delavnic in kamnolomov.⁵⁸ Dvodnevno zasedanje 80 predstavnikov porušenih občin v Gorici 14. in 15. februarja 1918 so zaključili z resolucijo, v kateri so ugotovili, da sta vojno škodo povzročili obe bojujoči strani, zahtevali so istočasno obnovo s furlanskimi kraji, nemoteno vračanje beguncev in njihovo preskrbo, enakomerno aprovizacijo in samostojno aprovizacijo za Goriško, oprostitev vojaške službe za kmečke gospodarje in učitelje, zahtevali so oceno vojne škode, poudarili nevarnost izstrelkov in min na poljih ter poudarili potrebo po čiščenju, pozvali so na popravilo in vzpostavitev prometnega omrežja in sredstev, ugotovili neprimernost ukrepa rekvizicij na Primorskem, zahtevali so odprto trgovino preko Idrije, zahtevali vrnitev tretjine zemljišč pod vojno upravo, krajevno imenoslovje v domačem jeziku, imunitetne izkaznice in odškodnino za župane, povečanje števila uradnikov, želeli so uradno potrditev »Pisarne slovenskih županstev po vojni prizadetih občin Primorske« ter njenih pravil, ureditev pitne vode, obsodili so poskuse oddaje slovenskih zemljišč t. i. drugorodcem, pozivali so na vsestransko pomoč in podprli majniško deklaracijo. Zveza je delovala preko pisarne v Gorici in pod vodstvom 17-članskega odbora s predsednikom biljenskim županom Ivanom Saunigom.

Že novembra 1917 je slovensko časopisje prineslo vest, da je pokroviteljstvo nad obnovo Goriške prevzel Berlin, posebno so vznemirjala razmišljanja o uvajanju nemščine in nemškega šolstva.⁵⁹ Zato je tudi županska zveza predložila Jugoslovanskemu klubu resolucijo, v kateri je opozorila na izjave nemškega Volksrata iz Gradca o prosti poti na Jadran in popravkih meje ter izrazila ogorčenje nad morebitnim uveljavljanjem nemštva na Primorskem.⁶⁰ Akcija za obnovo Goriške se je v spomladanskih mesecih širila, organizacijsko je svoje veje razpredla tudi na Kranjsko, od koder so se vračali številni begunci, potekala pa naj bi predvsem na gospodarskem in dobrodelnem področju. Tudi deželne oblasti niso povsem obstale v delu za obnovo, čeprav je bil učinek neznaten in so bili ljudje nad njim ogorčeni. Zato se je 18. februarja 1918 sestal »Deželni sosvet za obnovo poknežene grofije Goriško – Gradišanske«, v katerem je bilo od 34 odbornikov 15 Slovencev in 11 Italijanov, ostali pa so bili

predstavniki različnih uradov in ustanov. V Gorico so se začeli vračati tudi oblastni organi (okrajno glavarstvo, ekspozitura deželnega odbora). Toda življenje v Gorici je bilo težko in izpostavljeno številnim neznankam, po mestu so se potikali sumljivi ljudje, tudi vojaštvo je bilo nasilno in podoba mesta je bila zaradi novih uničenj precej podobna bojnim časom.⁶¹ Klub temu so za jesen načrtovali začetek novega šolskega leta. Za obnovo ugodno poletno obdobje je slovenskim županom, ki so vso energijo usmerili prav v obnovo porušenih krajev, prineslo nova trpka spoznanja: »Kjer je kaj koristnega, pridemo Slovenci tretji na vrsto, tako pri obnovi, ki neguje Furlane in goriške Nemce; kjer je kaj dobrega, pridemo Slovenci drugi na vrsto, tako pri aprovizaciji, ki pozna bolj Furlane; kjer je kaj slabega, smo pa Slovenci prvi, zato so tudi zvalili vso begunsko mizerijo na nas, samo da je ne ostane niti trohica ne za Furlane ne za Nemce.«⁶² Begunsko vprašanje se je namreč še posebej zaostri, ko jim je ob vrnitvi oblast odrekla vsakršno podporo. V pokrajino so se začele vračati tudi finančne ustanove ter obrtne zadrage, kar bi moglo pospešiti obnovitvena dela. Nov obnovitveni zagon naj bi predstavljal tudi septembra ustanovljeni Pokrajinski odsek narodnega sveta za Goriško, ki je prevzemal tudi politično oblast na Goriškem, vendar ni dovolj jasno izrazil dejstva ali veljajo njegova pooblastila tudi za italijansko prebivalstvo in italijanske interese.

Jeseni 1918 je na Goriško prišla »nova strašna nadloga, nastopila je kuga, ki so ji rekli španska gripa«, je zapisal zdravnik Anton Breclj.⁶³ Obolevale so celotne družine, največ mlade ženske in dekleta. Nebrzdano širjenje bolezni je tako še stopnjevalo negotovost jesenskih dni, ki jo je zdravnik Breclj, ki je tudi sam zbolel za »špansko«, opisal: »Vznemirljiva poročila so prihajala iz italijanskega bojišča, vojaštva v deželi, ki je bilo večinoma nemško in madžarsko, se je polasčala zbežnost ... V Gorici je vse vrvelo. Narodni svet je bil zbran kar neprestano. 19. oktobra smo zvedeli, da se je dan prej proglasila v Pragi samostojnost Čehoslovaške, isti dan se pričakuje v Ljubljani in Zagrebi proglasitev samostojne Jugoslavije. V Gorici smo bili v mučnem položaju, kaj naj počnemo brez vsake opore? 30. oktobra so oživele ceste od Italije sem. Avtomobili, vozovi, konji so begali po blatnih cestah, železniški vozovi pa so bili natrpani, vse strehe so bile polne vojakov, ki so se obešali na stopnice in odbijače ... 31. oktobra je nered naraščal. Vse ulice in trgi v mestu so vrveli. Narodni svet je prežal, kje dobiti zanesljivo četo, da bi mogel prevzeti oblast in vzdrževati red. Zvečer je prišel češki bataljon ter obljubil pomoč Narodnemu svetu ... 1. novembra je bil naval iz Italije še hujski, med vozili so se rili tudi pešci.

⁵⁸ Marušič, *Goriški Slovenci*, str. 23.

⁵⁹ Prav tam, str. 21.

⁶⁰ Prav tam, str. 27.

⁶¹ Prav tam, str. 29.

⁶² *Slovenski narod*, 31. 7. 1918, letnik 51, str. 1.

⁶³ Breclj, *Ob prevratu na Goriškem*, str. 462.

Zasilna kapelica v kleti Uršulinskega samostana v Gorici (arhiv Društva soška fronta, Sergio Chersovani).

Čehi so odšli, ker so se zbal, da zgube zvezo z daljno domovino. Narodni svet je bil še vedno brez moči. Zveze z Ljubljano ni bilo, nobenih poročil, nič časopisov, telefon in telegraf trajno zasedena na neznanih poveljstvih ... 2. novembra. Hvala Bogu! Slovenski strelski polk št. 2, nekdanji naš planinski polk št. 27, je došel v Gorico in obljubil zvestobo Narodnemu svetu. Takoj smo prevzeli vso politično in vojaško upravo, železnico, pošto, sodnijo in vsa oblastva v imenu Jugoslavije. Na Goriškem gradu je zaplapolala mogočna slovenska trobojnica, isto tako na poslopju okrajnega glavarstva na Travniku, kamor se je preselil Narodni svet, ki je bil vse tiste dni v permanenci. Vsa Gorica se je svečano odela v slovenske zastave.⁶⁴

Slovenski 2. gorski strelski polk v Gorici

Novembrski dogodki – razpad Avstro-Ogrske, podpis premirja, ustanovitev Države SHS, so v goriško stvarnost vnesli nove življenjske okoliščine, predvsem zaskrbljenost in negotovost, kar je bilo povsem logično spričo dejstva, »ker nam na vrata bije sovražnik.«⁶⁵ Temeljna naloga Pokrajinskega odseka je bila poleg prevzema javne uprave predvsem vzdrževanje reda in miru; 2. novembra 1918 je izdal poziv za ustanovitev narodnih straž, ki naj bi nadzirale umik t. i. razpadle avstro-ogrske armade, ki je potoval prav preko Goriške in slovenskega ozemlja.

V soboto 2. novembra je v Gorico prišel uporniški 2. gorski strelski polk, Pokrajinskemu odseku je zaprisegel zvestobo in prevzel naloge, ki jih je B. Marušič ocenil: »Z njegovim prihodom so se dokaj neurejen razmere v Gorici popravile, zastražil je razna skladišča in podobne ustanove, da ne bi prišlo do raznih neljubih izgrede, ki bi jih povzročili z barantanjem, ki se je odvijalo med vojaki in civilisti, pobrali barantačem blago in ga naložili v skladišča, od koder naj bi se delilo civilnemu prebivalstvu in vojaštvu.«⁶⁶ Slovenski polk je Gorica pričakala odeta v slovenske trobojnice, ki so s hiš vihrale že vse od ustanovitve Pokrajinskega odseka.

Do prihoda italijanskih oblasti, ali po iredentiističnem »štetju« do druge »odrešitve« Gorice 7. novembra 1918, je bila teža uprave mesta na Pokrajinskem odseku, ki je deloval v prostorih okrajnega glavarstva, pod slovensko zastavo in znakom Države SHS. Po pozivih Pokrajinskega odseka, okrajnega glavarstva kot tudi nadškofa Sedeja je mogoče sklepati, da so na Goriškem v času vladanja Pokrajinskega odseka vladale zelo kaotične razmere. Na eni strani so bile te posledica umika avstro-ogrske vojske, v katerih je bilo težko vzdrževati red, civilno prebivalstvo je plenilo in ropalo vojaške transporte in skladišča, po drugi strani pa so si ljudje hoteli kar sami poravnati del vojne škode, plenili so vojaški in drug material, vdiral so v prazna stanovanja ter jih oplenili. Zato so tedanje oblasti morale ukrepati z uvedbo policijske ure za vse gostilne od 20. ure

⁶⁴ Prav tam, str. 463–464.

⁶⁵ *Goriška straža*, 30. 10. 1918, letnik I, str. 9; povzeto po Marušič, *Goriški Slovenci*, str. 59.

⁶⁶ Marušič, *Goriški Slovenci*, str. 65.

dalje, za vse kavarne od 21. ure, od 20. ure dalje v kavarnah niso smeli več točiti alkoholnih pijač, tudi gibanje po mestih ulicah in trgih je bilo od 21. ure dalje prepovedano. Tako so želeli doseči, »da se preneha s takim sramotnim in kaznivim početjem, da ne omadežuje z dejanji nevednimi prostega državljana komaj pridobljene svobode.«⁶⁷

Oblast Pokrajinskega odseka je bila kratkotrajna in se je zaključila s prihodom italijanske vojske in prvih predstavnikov italijanskih oblasti 5. novembra 1918, po avstro-ogrskem podpisu premirja je 6. novembra 1918 v Gorico »pridrvelo«⁶⁸ italijansko vojaštvo ter je moral narodni odsek odpoklicati slovenske narodne straže; 7. novembra je prišla v mesto redna italijanska vojska in vojni minister Giuseppe Del Nava. Prvi koraki italijanskih vojaških oblasti so bili obetavni, saj je poveljnik italijanskega vojaškega poveljstva v Gorici general Paveri de Fontana na razgovor povabil predsednika Pokrajinskega odseka in poveljnika 2. gorskega strelskega polka o ureditvi razmer v Gorici. Toda kmalu so pokazali pravi obraz in dokazovali, kdo je gospodar v mestu: zahtevali so umik 2. gorskega strelskega polka, Pokrajinski odsek je moral umakniti narodne straže pri skladiščih in ta dejansko prepustiti novim oblastem. Narodni svet je neuspešno protestiral zoper odpoklic narodnih straž in »/i/stega dne so Lahi razorožili naš strelski polk.«⁶⁹ Osmega novembra je moral polk, po določenih premirja med Italijo in Avstro-Ogrsko, zapustiti Gorico, ki se je hvaležno poslovila od slovenskih vojakov s trga Travnik, s slavnostnim nagovorom predsednika Pokrajinskega odseka dr. Karla Podgornika, ob petju »Hej Slovani«, »deževalo /je/ cvetje, razlegala so se razni klici in izrazi upanja, da se še kdaj vidi.«⁷⁰ Polk je odšel proti Vipavski dolini do Ajdovščine, od tod je preko Črnega vrha, Idrije, Žirov in Škofje Loke prikorakal 11. novembra v Ljubljano, kjer je od 13. novembra dalje postal del vojske Države SHS.

Tudi na drugih področjih upravnega življenja so vstopili v veljavo novi ukrepi: 7. novembra 1918 je bil ustavljen poštni, telegrafski in telefonski promet preko demarkacijske črte, Ljubljanska kreditna banka v Gorici je prenehala poslovati. Pokrajinski odsek je za poštno storitve uvedel kurirsko službo med županstvi, javnimi uradi in narodnimi stražami v okoliških vaseh. V pričakovanju dokončne usode Gorice je Pokrajinski odsek 8. novembra 1918 izdal razglas, ki je bil po mnenju B. Marušiča tudi njegov zadnji in v katerem je poudaril, da je bil nastali položaj začasen, upal je na prihod zavezniških sil,

Vojaški znak 2. gorskega strelskega polka (zasebni arhiv David Erik Pipan).

katerih sestavni del so bili tudi pripadniki italijanske vojske, toda »naj se jih spremlja in v prijateljskem občevanju in medsebojnem podpiranju naj dobe zastopniki Sporazuma in Združenih držav Amerike, zlasti nižje vojaštvo priložnost, spoznati resnične narodnostne razmere v deželi ter kulturno zrelost našega naroda!«⁷¹ Toda dogodki se niso odvijali po pričakovanjih Pokrajinskega odseka, naslednjega dne je namreč zadnjič izšla Goriška straža.

Novi oblasti, nova država, toda stari, z vojno pogojeni problemi v mestu in njegovi okolici so ostali. Obnova mestnih stavb je potekala počasi, še leta 1920 so bile hiše v ruševinah, kot se je spominjal Bogumil Vošnjak, ko je novembra 1920 »... stal /.../ s svojo ženo Nado ob ruševinah naše hiše, poznane z imenom Judita. Vojna je opustošila Gorico. Pohištvo, ki je bilo v naši hiši, je bilo razgrabljeno. Uničeni so bili najbolj dragi spomini. Ni bilo nobenega sledu od moje dragocene knjižnice. Ni bilo več tistih krasnih Groharjevih slik, polnih sonca in slovenskega čutenja.«⁷²

⁶⁷ Goriška straža, 5. 11. 1918, letnik I, str. 8.

⁶⁸ Gabršček, *Goriški Slovenci* II, str. 561.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ *Goriška straža*, 9. 11. 1918, letnik 1, str. 10; povzeto po Marušič, *Goriški Slovenci*, str. 66.

⁷¹ Marušič, *Goriški Slovenci*, str. 78.

⁷² Vošnjak, *Pobeg*, str. 429.

Zadnje »slovenske« dneve v Gorici je zdravnik Breclj prizadeto opisal: »6. novembra pomeni začetek črnih dni za ubogo Goriško. Po Korzu so se med slovenskimi začele pojavljati tudi italijanske zastave in okoli 9. ure se je začel pomikati po Korzu sprevod. Na čelu so nosili jezdeci bele zastave, za njimi so prišle zastave antantnih držav in zastopniki antantnih armad, za njimi pa italijanska vojska ... Goriškim Slovincem je sijalo sonce svobode komaj en teden.«⁷³

Mesto Gorica in njegova okolica sta novembra 1918 stopila na novo pot težkih življenjskih preizkušenj, predvsem za slovensko prebivalstvo. Medvojnno dogajanje je vsekakor pokazalo na moč, ki so zmore vojaški stroj, predvsem pa na moč človeške volje, ki ne le, da zlomi vojaški stroj, temveč vojne strahote preživi in postavi temelje za novo življenje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASGO – Archivio di stato Gorizia

ASCG, AG – Archivio storico del comune di Gorizia, Archivio Generale (1870–1927). Occupazione temporanea di Gorizia. Atti del Commissariato per la Comune di Gorizia.

ČASOPISI

Goriška straža, 1918

Slovenski narod, 1918

LITERATURA

Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana : Studia humanitatis, 2007.

Bortolotti, Lucia: *Dall'osservatorio di S. Rocco. Cronache goriziane : 1914–1918* (ur. Camillo Medeot). Š. l. : s. n., 1976.

Breclj, Anton: *Ob prevratu na Goriškem. Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918* (ur. Branko Marušič). Gorica : Goriška Mohorjeva družba ; Ljubljana : Zgodovinski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, 2002, str. 461–466.

Cecotti, Franco: *Internamenti di civili durante la prima guerra mondiale. Friuli austriaco, Istria e Trieste. Un esilio che non ha pari: 1914–1918 : profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria*. Trieste : Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Gorizia : LEG, 2001.

Chiaron, Italo: *Goriziani del Regno e dell'Impero nella guerra mondiale. Isonzo/Soča, 1918–2008*. Allegato al n° /Priloga k št. 79–80 ottobre – nov./okt. – nov. 2008.

Del Bianco, Giuseppe: *La guerra e il Friuli, Vol. II. Sull'Isonzo e in Carnia : Gorizia – Disfattismo*. Udine : Istituto delle edizioni Accademiche, 1939.

Feigel, Damir: *Tik za fronto*. Ljubljana : Tiskovna zadruga, 1921.

Fortunat, Damjana: *Materialne ostaline soške fronte*. Magistrska naloga. Tolmin : [D. Fortunat Černilogar], 1996.

Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci II, 1901–1923*. Ljubljana : samozaložba, 1934.

Jazbec, Tina: *Arhitekt Maks Fabiani in njegovi projekti prenove na Primorskem : 1917–1922*. [T. Jazbec], 2001.

Kremžar, France: *Pred dvajsetimi leti na Goriškem. Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918* (ur. Branko Marušič). Gorica : Goriška Mohorjeva družba ; Ljubljana : Zgodovinski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, 2002, str. 413–418.

Malni, Paolo: *La grande guerra dei Goriziani. Isonzo/Soča, 1918–2008*. Allegato al n° /Priloga k št. 79–80, ottobre – nov./okt. – nov. 2008.

Marušič, Branko: *Goriški Slovenci od prodora pri Kobaridu do konca leta 1918*. Diplomaska naloga. S. l.: 1962

Res, Alojzij: *Ob Soči. Vtisi in občutja iz mojega dnevnika*. Nova Gorica : Branko, 1993.

Salateo, Girogio: *Gorizia martire redenta : le trisie tragiche vicende dell'Isontino e del Friuli nella prima guerra mondiale*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2008.

Salimbeni, Fulvio: *Gorizia e l'Isontino nella prima guerra mondiale*. Gorizia : Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 1979.

Svoljšak, Petra: *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*. Ljubljana : Nova revija, 2003.

Vošnjak, Bogumil: *Pobeg. Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica : Goriška Mohorjeva družba ; Ljubljana : Zgodovinski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, 2002, str. 429–434.

Winter, Jay: *Paris, London, Berlin 1914–1918: capital cities at war. Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914–1918* (ur. Jay Winter in Jean-Louis Robert). Cambridge, New York, Melbourne : Cambridge University Press, 1997, str. 3–24.

⁷³ Breclj, Ob prevratu na Goriškem, str. 463–464.

S U M M A R Y

Gorizia, a damned and sacred city between two fires

War as a distinctly human experience was most poignantly displayed at the micro level, in communities formed on the basis of »common interests« (e.g. communities of soldiers) or in established communities among which the city experienced war in a particularly traumatic manner. It confronted a series of experiences that in certain respects were exclusively in the domain of urban environment: mobilisation and waiting for the news from the front obscured boundaries between social classes, while the new distribution of burdens, rights and obligations, as well as concern for daily sustenance created new social relations and set new moral foundations. Within the above-described framework of identifying the way in which World War I was experienced by urban population the author also tries to place the experience of the city of Gorizia, which ultimately turned out to be a phenomenon in the history of the Great War, being positioned squarely between the lines of fire of the Austro-Hungarian and Italian armies. On the one hand, the set of events in the city reflects the chronology of World War I and the Isonzo Front with known milestones, such as the assassination of the Austro-Hungarian heir to the throne, the outbreak of the war, Italy's entrance into the war, 9 August 1916, the Twelfth Battle of the Isonzo, and the end of the war. However, the way in which Gorizia experienced the Great War also displays specific internal dynamics that could only come to surface in a nationally mixed city lying on the margins of national territory. The onset of the war brought upon the inhabitants of Gorizia the experience of mobilisation and return of the first wounded soldiers, as well as the arrival of the first reports from the battlefield. At the same time it also unleashed a wave of arrests, internments and confinements against politically suspicious persons. The Slovenian national community was the most severely affected by the period just prior to Italy's entrance into the war, whereas at the outbreak of the Isonzo Front the surge in political persecutions began to target the citizens of Italian nationality. During the war

the city population was affected by various emigration waves. Italian citizens or Austrian citizens of Italian nationality left the city legally, and military servicemen set out for Italy illegally. The beginning of the war with Italy triggered a wave of refugees, and fierce battles on the Isonzo also determined the pace with which the city population moved out of and returned to the city – even though it was severely damaged and plagued by disease – and was faced with the shortage of the most basic necessities and food soon after the outbreak of the war with Italy. Prior to the Twelfth Battle of the Isonzo, only fifty inhabitants remained in the city, which at the time reached an all-time demographic low. An important milestone in the history of World War I is 9 August 1916, the day on which the Italian army seized the city and introduced new measures in the sphere of public administration and provision of basic life's necessities. While the direction of projectiles changed, the battles raged on unabated. Following the withdrawal of the Italian army and the return of the territories into the Austrian hands, Slovenian mayors and offices which had retreated from the battle zone in summer 1915, launched a campaign for the reconstruction of destroyed places. The said campaign was surely a unique example of wartime reconstruction of demolished cities and return of refugees to their homeland. The end of the war instilled Gorizia and its population with a new hope for a brighter future, especially after the city administration came into the hands of the Provincial Department of the National Council in Ljubljana and common security concerns were entrusted to the 2nd Mountain Rifle Regiment. Nevertheless, in line with the armistice between Austria and Italy enforcing the Treaty of London, the city of Gorizia ultimately came under Italian administration and its future was to become a struggle for reconstruction and nationality rights.

Gorizia's experience of war has been given several names deriving from the Italian irredentist vocabulary, such as damned (*maledetta*), sacred (*santa*), and martyr (*martire*). However, if we are only able to overcome the prejudice which sometimes obscures our insight into the history of Gorizia due to the history written by Italian oppressive policy against the Slovenian national community after World War I, we can agree that Gorizia's unique experience of war indeed draws an arc from the sacred to the damned.